ئورخۇن توربېكتىنىڭ قۇرغۇچىسى **تۇرسۇنجان مەزىم** 2009- يىلى «5-ئىيۇل ۋەقەسى» دىن كېيىن ئاقسۇ ئوتتۇرا سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن مەخپىي سوتلىنىپ 7 يىللىق تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ۋە ئورخۇن توربېكتى تاقالغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئورخۇن توربېكتىدە بېرىلگەن بىر قىسىم ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەر لوندون ئۇيغۇر ئانسامبىلىنىڭ توربېكتىدە قايتا ئېلان قىلىندى

http://www.uyghurensemble.co.uk

تەڭرى قامچىسى- ئاتتىلا

كۆرۈش 12938 يوللانغان ۋاقتى 21/1/2008 13:20 Ghunche يوللىغۇچى

||مۇنبەردە كۆرۈش||

باياناتː بۇ ئەسەرنىڭ توردىكى ھوقۇقى پەقەت ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتىگىلا تەۋەلىك بولۇپ، بۇ ئەسەرنى يوللىغۇچى ۋە تور بېكەت باشقۇرغۇچىلارنىڭ رۇخسەتىسىز كىتاپ قىلىپ تارقىتىشقا، رۇخسەت قىلىنمىغان تور بېكەتلەرگە چاپلاشقا، ئېلېكتىرونلۇق ژۇرنال قىلىپ تارقىتىشقا بولمايدۇ. ھۆرمەت بىلەن: ئورخۇن ئۇيغۇر تارىخى تور بېتى

تەڭرى قامچىسى- ئاتتىلا

(يۇسۇپجان ياسىن)

كىرىش سۆز

ھۇنلار بۇنىڭدىن تۆت-بەش مىڭ يىللار ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ شىمالى تەرەپلىرى
دە ياشىغان قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ كەڭ زىم
ىننى ئېچىش ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ناھايىتى زور رول ئوين
ىغاندى.

ئېلىمىز مەنبەلىرىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ھۇنلار مىلادىيىدىن بىر قانچە مىڭ
يىللار بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇ
رۇنقى 4- ئەسىردىن باشلاپ، ھۇنلار ناھايىتى قۇدرەتلىك بىر سىياسى كۈچ سۈپى
تىدە تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3-ئەسىرگە
كەلگەندە، ھۇنلاردا باتۇر تەڭرىقۇت (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-174-يىللاردا تەخت
تە ئولتۇرغان) ئىسىملىك بىر مەشھۇر داھى ئوتتۇرغا چىقتى. باتۇر تەڭرىقۇت قەدىم
كى زامان دۇنيا تارىخىدىكى قۇدرەتلىك دۆلەت-ئاسىيا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى قۇرد
ى، بەزى تارىخشۇناسلار باتۇر تەڭرىقۇتنى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «ئوغ
ۇزخان» بىلەن بىر كىشى دەپ قارايدۇ.

باتۇر تەڭرىقۇتتىن 600 يىل كېيىن، ياۋروپادا ئوتتۇرغا چىققان ئاتتىلا ئۇلۇغ ب
ۋۋىسى باتۇرنىڭ روھى ۋە ئىش-ئىزلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ يۇقىرى پ
ەللىگە كۆتۈردى. ئاتتىلا ئۆزىنىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىش جەھەتتىكى دانىشمەنلىك
ى، ھەربى ئىشلار جەھەتتىكى يۈكسەك تالانتى ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى ماھىرل
ىقى بىلەن ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى ئەينى دەۋر ياۋروپا دۇنياسىدىكى ئەڭ ك
ۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندۇردى. ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسى ئاتتىلا دەۋرىدە مىسلىسى
ز دەرىجىدە قۇدرەت تېپىپ، ياۋروپا خىرىستىئان دۇنياسىنى قاتتىق چۆچۈتكەن د
ەھشەتلىك بىر سىياسى كۈچكە ئايلاندى. ھەتتا، نامى مەشھۇر رىم ئىمپېرىيىسى
مۇ ھۇنلارغا داۋاملىق تۈردە باج تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى
ئاران ساقلاپ قالغان. مانا مۇشۇنداق قۇدرەتلىك بىر سىياسى كۈچنى بارلىققا كەل
تۈرگەن كىشى ئاتتىلا بولغاچقا، تارىختا ياۋروپا ھۇنلىرى «ئاتتىلا ھۇنلىرى»، ياۋروپا
ھۇن ئىمپېرىيىسى بولسا، «ئاتتىلا ئىمپېرىيىسى» دەپ ئاتالغان. ئاتتىلا ئىمپېري
ىسىنىڭ زېمىنى غەربتە ئاتلانتىك ئوكياندىن، شەرقتە ئىران، ھەتتا ئالتايغىچە،
شىمالدا بالتىق دېڭىزىدىن جەنۇبتا دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان. ئاتتىلانىڭ يا
ۋروپا خىرىستىئان دۇنياسىدا پەيدا قىلغان كۈچلۈك تەسىرى تا بۈگۈنگە قەدەر ياۋر
وپا مىللەتلىرى تەرىپىدىن ياد ئېتىلىپ كەلمەكتە. مىسال قىلىپ ئېيتىدىغان بول

ساق، 1900-يىلى گېرمانىيە ئارمىيىسى يىراق شەرققە يۈرۈش قىلغاندا، گېرمانى
يە پادىشاھى ۋىلگېلىم ئۇلارغا مۇنداق نۇتۇق سۆزلىگەن: «بۇنىڭدىن مىڭ نەچچە
يۈز يىل بۇرۇن، ئاتتىلانىڭ قوماندانلىقىدىكى ھۇنلارنىڭ ياۋروپادا ئېلىپ بارغان ھە
يۋەتلىك ھەربىي يۈرۈشلىرى ۋە مۇقەددەس غەلىبىلىرى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىلل
ەتلىرىنىڭ ئەپسانە-رىۋايەتلىرىدە، شېئىر-قوشاق، داستانلىرىدا تەرىپلىنىپ ۋە م
ەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. خۇددى شۇنىڭدەك، نېمىس مىللىتىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىم
ۇ سىلەر ئارقىلىق بىز ئىگىلىگەن دۆلەتتە داستانغا ئايلىنىپ، نەچچە مىڭ يىللار
مانا بۇ ھۇنلارنىڭ، شۇنداقلا ئاتتىلانىڭ ياۋروپادىكى ①.«غىچە تارقىلىپ يۈرسۇن
.تەسىرىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ

جۇڭگو بۈيۈك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، خەنزۇچە دۇنيا تارىخى قىسمى، 2-توم،»①
1010

[align=justify]

يۇقىردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئاتتىلا ھەقىقەتەن ياۋروپا دۇنياسىدا كۈچلۈك
تەسىر پەيدا قىلغاچقا، ئۇنىڭ نامى، بۈگۈنگە قەدەر ياۋروپا مىللەتلىرىنىڭ يازما ۋە
ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ئاتتىلاغا بېغىش
لانغان نۇرغۇن شېئىر، داستان، سەھنە ئەسەرلىرى، رومان، پوۋېست ۋە ھېكايىلە
.ر يېزىلدى

ئىتالىيە ئەدەبىيات تارىخىدا رولكودېگلى ئارمىنىس(1583-يىلى)ۋە ئاسكانىئ
و لوناتى(16-ئەسىردە) نىڭ ئاتتىلانىڭ ھاياتى تەسۋىرلىنىدىغان داستانلىرى ئەي
نى ۋاقىتتا قايتا-قايتا نەشىر قىلىنغان. بېلمونت كاگنولىنىڭمۇ (1625-1628-ي
ىللار) ئاتتىلا توغرۇلۇق بىر قانچە شېئىرلىرى بار. ماتئو نورىس «ئاتتىلا» (1672-ي
ىلى) ناملىق بىر ئوپېرا يازغان. سەھنە ئەسەرلىرى ئىچىدە گېيۇسېت ۋېردىنىڭ
«ئاتتىلا» ناملىق ئوپېراسى ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇ ئەسەر 1846-يىلى، ۋېنىتس
.يىيە سەھنىلىرىدە ئوينالغان

ئىسپانىيە ئەدەبىيات تارىخىدا كىرىستوبال دى ۋىرۇئېسنىڭ «ئەقىلدىن ئازغان ئ
اتتىلا» (1609-يىلى)، لۇئىس دى گوۋارانىڭ «تەڭرى قامچىسى-ئاتتىلا» ناملىق
. تىراگېدىيىلىرى بار

فىرانسىيىلىك يازغۇچىلاردىن پىئېر كورنىلنىڭ «ئاتتىلا» ناملىق بىر تىراگېدىيىس
.ى بار. ھېنرى بورنېر «ئاتتىلانىڭ تويى» (1880-يىلى) ناملىق دىرامىنى يازغان
ئىنگلىزلاردىن ج. جورج ساين رانسفوردنىڭ «ئاتتىلا ۋە ھۇنلار» ناملىق رومان
.ى 1837-يىلى ئېلان قىلىنغان

نېمىسلاردىن ئەڭ بۇرۇن زاكخارىئاس ۋېرنېر 1808-يىلى «هۇن پادىشاھى ئاتت
ىلا» ناملىق رومانتىك تىراگىدىيىسىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن ھېنرىخ ر
وستى (1853-يىلى)، جون مىخائىل سولتى(1865-يىلى)، ئالبېرت رومانى(18
72-يىلى)، ئوتتو كونسېنت(1881-يىلى) ۋە ھېنرىخ ك.س.فون زىمېرمانى(188
3-يىلى) قاتارلىقلارنىڭ دراممىلىرى كەينى-كەينىدىن مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدى
ن باشقا يوسېف مارنىل(1847-يىلى) ۋە فىلىپ دان(1884-يىلى) قاتارلىقلارنى
ڭ ئاتتىلا ھەققىدىكى رومانلىرىمۇ خېلى شۆھرەت قازانغان.
هۇنلار (ۋېنگىرلار) ئاتتىلا هۇنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغاچقا، هۇنگىرلارنىڭ ئەدەب
ىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلانغان ئەسەرلەر ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. مەشھۇر ياز
غۇچىلاردىن ئارانىي، گاردونىي، بانفىي، ۋالكاي ئانداراس ۋە گوسار ۋارىي ماتياس قاتار
لىقلارنىڭ داستانلىرى ئىنتايىن مەشھۇر. 17- ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر داست
انچى مىكلوس يازغان «ئاتتىلا» ناملىق ئېپىگراما ناھايىتى شۆھرەت قازانغان. سەھ
نە ئەسەرلىرىدىن بېسېنىي گېئورگىنىڭ «بۇدانىڭ تراگېدىيىسى» (1773-يىل
ى) ۋە «ئاتتىلا ۋە بۇدانىڭ تراگېدىيىسى»(1787-يىلى)، ۋاژداپېتىرنىڭ «بۇدانى
ڭ ئۆلۈمى» كارولىينىڭ «ئاتتىلانىڭ ئۆلۈمى»(1890-يىلى) دوپسالاژۇسىنىڭ «
ئاتتىلا ۋە ئىلدىكو» ۋە خارسانىي كالماننىڭ «ئىلەك» (1924-يىلى) ناملىق تىرا
گېدىيىلىرى، ماركۇس لاسزلونىڭ «ئاتتىلا» (1912-يىلى) ۋە كونت بانفى مىكلو
سنىڭ «ئۇلۇغ بەگ» (1912-يىلى) ناملىق دراممىلىرى زور شۆھرەتكە ئىگە. بۇلارن
ىڭ ئىچىدە دوپسا، ماركوس ۋە خارسانىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى سەھنىلەشت
ۈرۈلگەن. ژ ئارانىينىڭ «بۇدانىڭ ئۆلۈمى» (1864-يىلى) ناملىق داستانى، تومپا
مىخائىلنىڭ «هۇن پادىشاھى ئاتتىلا ھەققىدە» (1867-يىلى)، فۇلوپ ئارونىنىڭ
«ئاتتىلا»(1909-يىلى) ۋە «ئاتتىلانىڭ ئوغۇللىرى»(ئۈچ توم، 1885-1908-يى
للار)، «پادىشاھ ئاتتىلا ھەققىدە داستان» (1909-يىلى) قاتارلىق ھېكايىلىرى زو
ر تەسىر قوزغىغان. ئاتتىلا توغرىسىدا يېزىلغان رومانلاردىن مەشھۇرلىرى بالفىي ئال
بېرت يازغان «تەڭرى قىلىچى ئاتتىلا» (1859-يىلىدىن باشلاپ بەش قېتىم نە
شىر قىلىنغان)، ئۇلۇغ تارىخى رومان يازغۇچىسى گاردونىي گىزا يازغان «كۆرۈلمىگە
ن ئىنسان» (1914-يىلى) ۋە پىكار گىيۇلانىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق رومانلىرىدىن
ئىبارەت.
تۈرك ئەدەبىياتىدا ئاتتىلاغا بېغىشلارغان ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ، بۇلارنىڭ ئى
چىدە ئالاھىدە تەسىر قوزغىغانلىرى پەيامى سافانىڭ «ئاتتىلا» (1931-يىلى) ۋە
ئاپتۇللاخ زىيا قازان ئوغلۇنىڭ «ئاتلىخان»(1942-يىلى) قاتارلىق رومانلىرى، ئەنۋە
ر بېخنان شاپولىيونىڭ «ئاتتىلا» ناملىق ھېكايىسى، سەھنە ئەسەرلىرىدىن س.ب
ەخزاتنىڭ «ئاتتىلانىڭ تويى» (1934-يىلى)، بەخچەت كەمال چاغلارنىڭ «ئاتتى

لا»(1935-يىلى)، م.كەمال ئەرگىنەقۇتنىڭ «ئاتتىلا» (1935-يىلى) ۋە ناجى تا
نسەلنىڭ «ئاتتىلا» قاتارلىق دراملىرى بار.
ئاتتىلانىڭ پەۋقۇلئادە هاياتى يەنە رەسساملارنىڭمۇ كۆچلۈك ئىلهامىنى قوزغى
غان. مەسلەن، ئىتالىيىلىك داڭلىق رەسسام رافىللو سانتى (1520-يىلى ئالەمدى
ن ئۆتكەن) پاپا جۇلئۇس ∏نىڭ هاۋالىسى بىلەن، ۋاتىكاندىكى هىلودوروس سارىيى
غا بېغىشلاپ «س.لېئو بىلەن ئاتتىلانىڭ ئۇچرىشىشى»ناملىق داڭلىق تام رەسى
مىنى سىزغان .
نېمىسلاردىن پېتىر كورنېلئۇس (1867-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)،جولىئۇس
سىكنور فون كارولسفلد (1872-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) قاتارلىقلارنىڭ ئاتتىلاغا
بېغىشلاپ سىزغان بىردىن رەسىمى بار. نېمىس رەسسامى ۋىلهېم فون كالباك
(1878-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ «هۇن ئۇرۇشى» (كاتو ـ لونىيا ئۇرۇشى) نامل
ىق تام رەسىمى ناهايىتى داڭلىق ئاسما رەسىم هېسابلىنىدۇ. هۇنگر رەسساملىرىدى
ن چەممور (1899- يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ بۇداپېشتتىكى ۋېگادو سەنئەت
سارىيىغا سىزغان «ئاتتىلانىڭ زىياپىتى» ناملىق تام رەسىمى ۋە فاكزكا فېرېنك
(1925-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)نىڭ «ئاتتىلارنىڭ توي كېچىسى »ناملىق تام رە
سىممۇ زور شۆهرەت قازانغانىدى.
هازىر هۇنگرىيىنىڭ پايتەختى بۇداپېشتتا ئاتتىلانىڭ ئاتلىق هەيكىلى تۇرغۇز
ۇلدى .
يېقىندىن بېرى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادا ئاتتىلا هەققىدە بىر قانچە فىلىم ئىشلەند
ى.
ئاتتىلا هەقىقەتەن ئۇلۇغ ئىمپىراتور هېسابلىنىدۇ. چۈنكى، هۇنلار ئاتتىلا دەۋر
ىدە ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە يېتىپ، دۇنيا تارىخىدا مەڭگۈ ئۆن
تۈلماس ئىزلارنى قالدۇرغاندى. بۇ كىتابتا، ئەنە شۇ دۇنياغا مەشھۇر ئاتتىلانىڭ بىر
پۈتۈن هاياتى، ياۋروپا هۇن ئىمپىرىيىسىنى كۆچەيتىش يولىدىكى تۆرلۈك پائالىيەتل
ىرى، قوشنا ئەللەر بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى ۋە ئۇنىڭ ياۋروپا خىرىستىئان
دۇنياسىدىكى تەسىرى هەمدە ياۋروپادىكى هەر قايسى مىللەتلەر ئارىسىدا، ئاتتىلا
توغرۇلۇق بارلىققا كەلگەن تۆرلۈك رىۋايەتلەر، شۇنداقلا ئاتتىلا هۇنلىرىنىڭ ياۋروپا م
ەدەنىيىتىگە قوشقان تۆهپىسى قاتارلىقلار بايان قىلىنىدۇ.

[align=justify]
[align=justify]

بىرىنچى باب

ياۋروپا ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

1. ھۇنلارنىڭ ئېرقىي تىپى

[align=justify]

ھۇنلارنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ مىللەت سۈپ
ىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈپرىقىدا كۆرۈلۈشى تارىخنىڭ ناھايىتى قاراڭغۇ چاغلىرىغا يېت
ىپ بارىدۇ. تۈرك ئېتنىك تۈركۈمى ئاپىرىدە بولغان قەدىم جاي توغرىسىدا، 19-ئەس
ىردىن بېرى غەرب ئالىملىرى ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى.
س.كىلاپروت، ھاممېر، ۋ.سىموت، ۋېيدىمان، ئا.گاستېرىن، ھ.ۋامبېرىي، ن.ئارىستو
ف ۋە ئى.ن.ھوممېر قاتارلىق شەرقشۇناس تۈركولوگلار خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاسا
سلىنىپ تۇرۇپ، ئالتاينى تۈرك ئېتنىك تۈركۈمىنىڭ ئانا يۇرتى، دەپ قارىدى. شۇ
نىڭ بىلەن، غەرب ئالىملىرى ئارىسىدا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنى ۋە ئۇلار بىلەن تارى
ختا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان موڭغۇل-مانجۇ ئېتنىك توپلىرىنى «ئالتاي مىلل
ەتلىرى»، ئۇلارنىڭ تىلىنى «ئالتاي تىللىرى» دەپ ئاتايدىغان خاس ئاتالغۇ ئوتتۇرى
غا چىقتى. بۇ ئالىملارنىڭ يازما مەنبەلەر ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ھۆكۈمى، كېي

ىن ئارخېئولوگىيلىك تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە تولۇق ئىسپاتلاندى. رۇس ئارخېئول
وگلىرىدىن س.ۋ.كىسىلېيېۋ ۋە س.س.چېرنىكولارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغ
ان ئارخېئولوگىيلىك تەكشۈرۈش ھەركىتى نەتىجىسىدە مەلۇم بولدىكى، «براكىسى
فال(يۇملاق باش) جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرى تاش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى
چاغلىرىدىن بېرى ئالتاي-سايان تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرەپلىرىنىڭ ئاساس
بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئافاناسىيېۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيدىن ①.لىق خەلقى ئىدى
بۇرۇنقى 2500-1700-يىللار)؛ بولۇپمۇ ئاندىرنوۋا مەدەنىيىتى (مىلادىيدىن بۇرۇنق
ى 1700-1200-يىللار)نىڭ ۋەكىللىرى سۈپىتىدە، ئەتراپتىكى دولىكوسفال موڭ
غۇلوئىدلاردىن، ھەتتا، دولىكوسفال «ئاق دېڭىز تىپى»دىكى ئىنسانلاردىن پەرقلى
ق بولغان، تۈرك نەسلىنىڭ پىروتو تىپى ھېسابلانغان «براكىسفال جەڭگىۋار ئاق
ئىرىق» تۈرك نەسلىنىڭ ئاق تەنلىك كىشلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىت
ىپ بېرىدۇ. دۇنيادىكى ئۈچ چوڭ ئىرىق ئىچىدە «ياۋروپىد» دەپ ئاتالغان گۇرۇپپىن
ىڭ «تۇران» تىپىدىكى براكىسفال تۈركلەرنىڭ دولىكو سفال موڭغۇلوئىدلاردىن
ۋە باشقا ئىرقلاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئانتوروپولوگىيلىك بەلگىلەرگە ئىگە ئى
كەنلىكى مەلۇم بولدى. مەلۇم بولغىنىدەك، «تەۋرات»تا رەقىل كەلتۈرۈلگەن قەدىم
.②كى ئەنئەنىلەردىمۇ تۈرك نەسلىنىڭ ئاق ئىرقتىن ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن
تۇران تىپىگە ئۆرنەك بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋەرائۈننەھىر ۋە يېقىن شەرق تۈركل
ىرى ئاق تەنلىك، تۈز يۈزلۈك(يۇملاقىقا مايىل)، قوي كۆزلۈك، قوش قاپاقلىق، قاڭشا
رلىق، قاۋۇل، سراقال-بۇرۇتلۇق، گۈزەل ئىسكەتلىك، ساغلام بەدەنلىك ئەر-ئاياللىر
ى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر مەنبەلىرىدە گۈزەللىككە سىمۋول قىلىنغان، ھەتتا ئىران
.ئەدەبىياتىدا «تۈرك» دىگەن سۆز بەزىدە «گۈزەل» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن

ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 3-بەت ① [align=justify]
ئىبراھىم كافەس ئوغلو: «تارىختا تۈرك نامى»، «رەشىد راخمەتنى ئارات ئۈچ②
ۈن تەقدىم» تۈركچە، 1966-يىلى، 308-بەت

ئارخېئولوگلار ئالتاينىڭ مالتا دىگەن يېرىدىن پالىئولىد دەۋرى (كونا تاش قو
رال دەۋرى)گە ئائىت لايدىن ياسالغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسىنى تاپتى. بۇ قەدىمدە
ئالتايدا ياشايدىغان ئىنسانلارنىڭ كىشىنىنىڭ خېلىلا دېققىتىنى قوزغىغىدەك
.①دەرىجىدە ئولتۇراق تۇرمۇشلۇق ھايات كەچۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ
براكىسفال جەڭگىۋار ئاق ئىرق» كىشىلىرىنىڭ بىر تەرەپتىن تەڭرىتېغى ى»
ەتىراپلىرىغا يېيىلىپ ماكانلاشسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇگۈنكى قازاقىستانغا قاراپ ك

.②پڭەيگەنلىكى مەلۇم بولماقتا
سىبىرىيە ۋە بايقالدىن تېپىلغان نىئولىد(يېڭى تاش قورال) دەۋرى ۋە مەد
ەن دەۋرىگە ئائىت باش سۆڭەكلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار بۇ يەردە موڭغۇلوئىد
ئىنسانلارنىڭ ياشىمىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. جەنۇبى سىبىرىيىدە موڭغۇلوئى
د ئىنسانلار ناھايىتى كېيىنكى چاغلاردا ئوتتۇرغا چىققان. ئۇلار يىنسەي دەرياسىن
ىڭ شەرق تەرىپىدە پەيدا بولۇپ، قىدىرقان تاغلىرى تەرەپكە قاراپ كېڭەيگەندى. م
وڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3000-يىللاردا، بىراكىسفال-
ئاق تەنلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبى سىبىرىيىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى.
مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000-يىللاردا بىراكىسفاللارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىرق ساپلىقىن
ى قوغدىغانلىقى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقاتلاردىن مەلۇم بولماقتا. يەنە بۇ مەزگىلدە
جەنۇبى سىبىرىيەدىكى موڭغۇلوئىد ئىنسان تۈركۈمىنىڭ ئالتايدىن كەلگەن كى
شىلەر تەرىپىدىن قوغلانغانلىقى مەلۇم. بۇ مەزگىلدە، بىراكىسفال ئىككىنچى بىر ئې
تىنىك توپ ئامۇ ۋە سىر دەرياسى ئارلىقىدىكى جايلاردا ياشايتتى. ئۇلار پامىر ۋە
ئافغانىستاندا ياشايدىغان ئىنسانلاردىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئالتاي ۋە قازاقىستا
.③ندىكى بىراكىسفال ئىنسانلار بىلەن زور دەرىجىدە ئوخشاشلىققا ئىگە ئىدى
[align=justify]————
.كىسلىيېۋ: « سوۋېت ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 25 يىلى»، تۈركچە ①
.ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخى»، تۈركچە، 4-بەت،5-،8- بەتلەر③ ②

ھۇنلارنىڭ ئىرقى تىپى توغرىسىدا نۇرغۇن ئالىملار ھەر خىل كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرغا
قويىدى. بەزىلەر ئۇلارنى مانا شۇ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپ مىللەت دەپ قارىسا،
يەنە بەزى ئالىملار ئۇلارنى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ كەلدى. يېقىنقى ب
ىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئى
سپاتلىشىغا ئاساسلانغاندا، ھۇنلارنىڭ تۇران-تۈرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىنىڭ مۇمك
.①ىنچىلىكى زور بولماقتا
[align=justify]
بۇ توغرىسىدا داڭلىق ھۇنشۇناس لىن گەن ئۆزىنىڭ «ھۇنلارنىڭ ئومۇمي تارى
خى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق كۆرسەتكەن: «ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرگ
ە ئاساسلانغاندا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى نويان تېغىدىن تېپىلغان 25-نومۇرلۇق
ھۇن قەبرىستانلىقىدىن ھۇنلارغا مەنسۇپ بىر پارچە كەچتە سۈرەت تېپىلغان. س
ۈرەتتىكى ئادەم چېچى قويۇق، ئارقىسىغا قىلىپ تارالغان، پېشانىسى كەڭ، كۆزلىر
ى يوغان، قويۇق بۇرۇتلۇق، چىرايى كېلىشكەن، سۈرلۈك قىياپەتتە بولۇپ، ئىنتايى
ن ھەيۋەتلىك كۆرۈندۇ. موڭغۇل ئارخېئولوگى س.دورجى بۇ كەشتىدىكى سۈرەت

قەبرە ئىگىسىنىڭ بولۇپ، بۇ ھۇن كىشىسى ئىدى، دەپ قارايدۇ. دىققەت قىلىشق
ا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ كىشىنىڭ رەسىمدە كۆز گەرچە قارا رەڭدە ئىشلەنگەن ب
ولسىمۇ، لېكىن كۆز قارچۇغى كۆك رەڭدە ئىشلەنگەن. مانا بۇ ھۇنلارنىڭ تۇران-تۆر
ك ئىرقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتا كۆچلۈك ماددى ئاسا
②.«س بىلەن تەمىنلىدى
[align=justify]———————
.لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 3 -، 150-بەتلەر② ①
.لىن گەن: « ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە،150-بەت②

تۆركى خەلقلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلى«
ۇق بولۇشتىن ئىبارەت بولغاچقا، ھۇن قەبرىسىدىن چىققان ھۇن ئادىمىنىڭ كە
شتە سۈرىتى دەل كۆك كۆز، ساقال-بۇرۇتلۇق قىياپەتتە ئىشلەنگەن. يەنە بۇ كە
شتە سۈرەتتىكى كىشى چىرايى كېلىشكەن، سۆرلۈك، ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈن
:جىلىد «جىن مىتىنىڭ تەرجىمھالى»دىكى-68 <خەننامە >ۈشتە بولۇپ، بۇ
جىن مىتىنىڭ بويىنىڭ ئىگىزلىكى سەككىز چى، ئىككى سۇڭ بولۇپ، قەددى >
دىگەن بايانلار بىلەن تامامەن بىردەك. <-قامىتى كېلىشكەن، ھەيۋەتلىك ئىدى
جىن مىتى ھۇنلاردىن بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى ۋېنشۇ ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ھۇن
.①شىتۇق خانىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى
[align=justify]
جۇڭگو پەنلەر ئاكادىمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنىستىتۇتى فېڭشى قىدىرى«
پ تەكشۈرۈش ئەترىتى 1955-1957-يىللاردا، شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھى
يىسىنىڭ فېڭشى دېگەن يېرىدىن ئىككى قەبرە قازغان. بۇ ھۇنلارنىڭ قەبرىس
ى بولۇپ، ئۆلگۈچى ئېھتىمال ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى ياكى ئەلچىلەرنىڭ ھەمراھى بول
سا كېرەك. چۈنكى، قەبرىدىن چىققان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ نەرسە
كېرەكلىرى ئىدى. قەبرىدىن تېپىلغان ھەمدەپنە بويۇملار ئىچىدىكى ئۇزۇن تۆت چا
سا شەكىللىك مىس تاختاي ئالاھىدە دىققەتنى تارتىدۇ. تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا ق
اڭشارلىق، ئۇزۇن چاچلىق، ئىشتىنىنىڭ ئايىغىنى تۈرۈۋالغان ئىككى كىشىنىڭ
بىر-بىرىنىڭ بەل ۋە پاقالچاقلىرىدىن تۇتۇپ چېلىشىۋاتقان قىياپىتى چۈشۈرۈلگە
ن. قاڭشارلىق بولۇش تۆركلەرنىڭ قىياپەت ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇ ئى
ككى پارچە مىس تاختاينىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈرۈلگەن ھۇنلارنىڭ قاڭشارلىق قىي
اپەتتە تەسۋىرلىنىشى، ھۇنلارنىڭ تۇران-تۆرك ئىرقىغا مەنسۇپلىقىغا ھۆكۈم قىلىش
.②«تا ماددى پاكىتنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ
[align=justify]———————

لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 150-، 151-بەتلەر② ①

ئالتاينىڭ ئانا يۇرت مەسىلىسى يازما مەنبەلەر ئاساسىدىكى تەتقىقاتلاردا ۋ
ە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان قېزىلملاردىن ئىسپاتلانغىنىدەك، بۇ نۇق
تا يەنە تۈركىي مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېتىقاد چۈشەنچىلىرىدىمۇ ئىسپاتلانماق
تا. نۇرغۇن مەدەنىيەت بەلگىلىرىنى ئۆز قوينىدا ساقلىغان تەبىئىي قورغانلارنىڭ ئالتا
يدا كۆپلەپ تېپىلىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور تارى
خىغا نەزەر سالىدىغان بولساق،ئۇلار ئۆز ئېتىقادى بويىچە، ئالتاي تېغىنى ناھايىتى
ئۇلۇغ بىلىپ، ئۇنى قوغدىغۇچى روھ، ھەتتا ئۆزلىرىگە تۆرەلگەن ئانا دەپ تونۇيتتى. ئا
لتاي تېغىنى، ھەتتا ۋەتىنىنىڭ سىمۋولى قىلىشقاندى. شۇڭلا، شامانىزىم ئېتىقات
ىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئالتاي تېغىغا چوقۇنۇپ مۇناجاتلار ئوقۇيتتى. شامان
دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئۆز ئىبادىتىنى ئېگىز تاغلارغا چىقىپ قىلغان. ئالتاي تا
غلىرى ئۇلۇغ تاغ روھلىرىنىڭ تۇپلانغان يېرى سۈپىتىدە كۆرسىتىلمەكتە. شۇڭلا
شقا، ئالتاي شامانىزمدا يەر روھلىرى «يەر-سۇ» ياكى «ئالتاي» دەپ ئاتىلاتتى
ئالتاي يەنە شامانىزمنىڭ بۆشۈكى بولغاچقا، ئالتاي مەدەنىيىتى «شامان مەد .①
ەنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلدۇ.
[align=justify]
ئالتاي» دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنىڭ «ئالتۇن» سۆزىگە باغلىنىدىغا»
نلىقى مەلۇم. مەدەنىيلىك ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەدەنىيەت بەلگىلىرىدى
ن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تارىخى نېئولىت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىغا يېتىپ بارىدۇ
، شۇنداقلا ئالتۇن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇن تونىغان ۋە ئېرىتكەن مەدەنلىرىدىن ب
ىرى ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىچ
ىدە مەدەن جەھەتتىن ئەڭ باي ۋە مەدەن ئېرىتىش تېخنىكىسى ئەڭ تەرەققىي
ئالتاينىڭ قەدىمكى ۋەس.①قىلغان يەر ئالتاي ۋە بايقال كۆلى ئەتراپلىرى ئىدى
ىقلەردە «ئالتۇن تاغ» دەپ ئاتالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتتىن قارىغاندا، ئالتايد
ا ئالتۇن قېزىش ۋە ئالتۇن ئېرىتىش تېخنىكىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىختا ئىگە
ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.«ئالتۇن تاغ» دېگەن ئىسىممۇ بۇ يەردە ئالتۇ
ن كۆپ چىققانلىقىغا قاراپ قويۇلغان. ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي ت
ىللار دىۋانى» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدىكى بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە : «بىر كې
چىسى زۇلقەرنەيىنىنىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنى تۈرك خاقانىنىڭ قوشۇنى تەرىپىدى
ن مەغلۇپ قىلىندۇ. بىر تۈرۈك ئەسكىرى زۇلقەرنەيىنىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى
بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلىۋەتكەن. ئۆلتۈرۈلگەن ئەسكەر تىللا

سىپلىنغان ھەمىياننى بىلىگە ئېسىۋالغان بولۇپ، ئۇمۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مى
لىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن. ئەتىسى تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆر
ۈپ، بىر-بىرىدىن بۇ نېمە؟ دەپ سوراشقاندا، ئۇلار«ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا
، مۇشۇ يەردىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغا
بۇ رىۋايەتتە تى.②ن بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى
لغا ئېلىنغان تاغنى ئالتاي تېغى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، «تۈركى تىللار دىۋا
نى»دا سۆزلەنگەن ئۇيغۇر ئېلى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىتىلغان. ئالتاي ئىدىق
ۇت خانلىقىنىڭ شىمالى چېگرىسىنى تەشكىل قىلغان.

[align=justify]———

كاموران گۆرۈن: «تۈركلەر ۋە تۈرك دۆلەتلىرى تارىخى»، تۈركچە، 24-بەت①

تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1-توم، 123«②
-124-بەتلەر

بۇ تاغنىڭ ئەتراپلىرىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتى » دېيىلىشىمۇ، تۈر«
كى تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تارىخي پائالىيىتى بىلەن بىردەك. بۇ
يەردە ئالىم ئالتاي تېغىنىڭ نامى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى، مەدەن بايلىقى ۋە
تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشىنى رىۋايەت شەكلى بىلەن ئىپادە قىلىپ بەرگەن. ئالتاي ت
ېغى «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى»دا: «ئالتۇن يىش» (ئورمانلىق بىلەن ق
اپلانغان ئالتۇنتاغ مەنىسىدە) دەپ يېزىلغان. خەنزۇچە كىلاسسىك ئەسەرلەردە م
按»، «金微山»، «金山» ۋشۇ سۆزنىڭ مەنا ۋە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە
دەپ يېزىلغان. «ئالتاي» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىش«阿勒台山»، «台山»
ى توغرىسىدا ۋ.ۋ.بارتولد «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، (تۈركچە، 1-توم، 337-بە
ت)گە يازغان «ئالتاي» ماددىسىدا: «ھازىرقى نامنىڭ ئەسلى ئالتۇن مەنىسىنى
يا <ئالتان >ئىپادە قىلىدىغان سۆز بولسا،بۇنىڭغا مۇقابىل پەقەت موڭغۇلچىدىكى
سۆزى نەزەر-ئېتىبارىغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى، ئالتاي سۆزى موغۇللار دەۋر <ئالتا >كى
ىدە ئوتتۇرغا چىققاندەك قىلىدۇ. بۇگۈنكى تۈركى تىللىق خەلقلەر ئالتاي سۆزىنىڭ ب
ۇ مەنىسىدىن خەۋەردار ئەمەس. ھەقىقەتەن، بىر ھېكايىدە خەلق ئېتىمولوگىيىس
ى بۇ سۆزنى «ئالتە ئاي» دېگەن شەكىلدە ئىككى سۆزگە ئايرىپ چۈشەندۈرىدۇ.
مەنىسىدە جىنىس ئىسىم سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ» دەپ ي<ئېگىز تاغ >ئالتاي
ازغان. بارتولد ئالتاي دېگەن نامنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى تۈركى تىلىدىن ئىزدىگە
ن. ھەممىگە مەلۇمكى، ئالتايدا قارا قارىغاي بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغلار ۋە قويۇ
ق ئورمانلىقلار بار. قەدىمكى ئالتايلىقلار قارا قارىغايلار بىلەن قاپلانغان قىيالىق تاغن
ى «تايگا» دەپ ئاتىسا، قويۇق ئورمانلىقنى «يىش» دەپ ئاتىغان. رادلوف بۇ خىل

تىل پاكىتلىرىغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئالتاي دىگەن نام ئالتۇن ۋە تايگا دېگەن س ۆزلەردىكى «ئال» ۋە «تاي» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان ده پ قارايدۇ. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئالتاينىڭ «ئورخۇن-يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى غەرب مەنبەلىرىدىمۇ.①»دىكى «ئالتىن يىش» دېگەن شەكىلگىمۇ ماس كېلىدۇ ، ئالتايدا ئالتۇننىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا بەزى خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يازما ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسەن، هۇن لارنى تۇران-تۈرك ئىرقىغا تەۋە مىللەت دەپ قاراشقا هەمدە ئالتاينى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى هاياتلىق بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەڭ قەدىم كى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرى دەپ هېسابلاشقا بولىدۇ.

[align=justify]————

[align=justify]①«تۈرك دۇنياسى تارىخى ژۇرنىلى»، تۈركچە، 1988-يىل، 1-سان، 24-بەت

باها ۋاقتى	ئومۇمىي باها 58 || مۇنبەردە زىيارەت || ||باها بېرىش|| ||قىلىش	باهالىغۇچى	تەرتىپ نومۇرى
2008/1/22 15:26	غۇنچە قىزنىڭ يەنە بىر قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەنلىكىگە كۆپ تەشەككۈر . قىلغان . ئەجرىڭىزدىن گۈل ئۈنگۈسىدۇر	niyazdixan	1
2008/1/22 20:46	oguz ئاتىلا هەقىقەتەن ئۇلۇغ شەخس ،هەم بىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىمىز.بىز ئۇنىڭدىن پەخىرلەنسەك بولىدۇ 什么意思 你好好想一想，我们的祖先不是你说的 (HUN	aytoldi311	2
2008/1/22		arslanhan	3

		نەقىل: 3 - قەۋەتتىكى aytoldi311 2008-01-22 2 0:46 دە يوللىغان نى نەقىل كەلتۈرۈش : oguz ئاتتىلا ھەقىقەتەن ئۇلۇغ شەخس،ھەم بىزنىڭ ئ ۇلۇغ بوۋىمىز.بىز ئۇنىڭدىن پەخىرلەنسەك بۇلىد ۇ 什么意思 你好好想一想，我们的祖先不是你说 的(HUN ئەپەندى(خانىم)، aytoldi311توغرا گەپ بوپتۇ، مەنمۇ شۇنداق دەيمەنۇ، كىشىلەرگە بۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمەن. بىزگە ئوخشاش كىچىكلەرگە بۇنى ئىخچام قىلىپ، خۇددى ئۆزىڭىز چۈشەنگەندەك چۈشەندۇرۇپ قويالايدىغىنىڭىزغا .ئىشىنىپ بۇ يازمىنى يازدىم مەن تېخى بوگون ئەزا بولدۇم، مەقسىدىم چوڭلارنىڭ ئاغزىنى " تاتلاپ" بىر .نەرسە ئۆگىنىۋېلىش ھەقىقەتەن نادىر تىملارنى يوللاۋاتىسىز. غۇنچەقىز، بىز بولساق قۇرۇق رەھمەت بىلەنلا تەيارنى ئوقۇپ ئولتۇرىۋاتىمىز. بىزلەرگىمۇ ئۆز كۆڭلىمىزنى .بىلدۈرىدىغان چاغلار كىلەر .كۆپتىن كۆپ رەھمەت ئۆز تارىخىنى بىلمىگەن مىللەت ئەڭ بىچارە .مىللەتتۇر	22:50
4	jewlaniy		2008/1/ 24 01:21
5	Ghunch e	2. ھونلارنىڭ ياۋروپاغا كۆچۈشى	2008/1/ 24 12:11

ئالتايدا ياشايدىغان [align=justify] بىراكسىفال ئاق تەنلىك كىشىلەرنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ، ئەتراپقا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بىر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئالىملار ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى بولغان بىراكسىفال سۇمېرلارنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 5000-يىللاردا ئالتاي دالاسىدىن يولغا چىقىپ، غەربى ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان، ئۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى تۈرك نەسىللىك ئىدى، دەپ قارايدۇ②. بۇ خىل يەكۈن تىل ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئاساسىدا بەلگىلىك دەرىجىدە ئىسپاتلاندى.

---

② ۋ.كوپىرىس: «دەسلەپكى تۈركلىك ۋە ھىندى-گىرمانلار»، تۈركچە، 49-بەت.

ھۇنلارنىڭ ئالتايدىن سىرتقا قاراپ كېڭىيىش تارىخىمۇ مەنبەلەردە ئېنىق ئەمەس. ئېلىمىز مەنبەلىرىدە، ھۇنلارنىڭ مىلادىيىدىن بىر قانچە مىڭ يىللار بورۇن بۆگۈنكى ئىچكى-تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقى خاتىرلەنگەن. مانا بۇ جايلار قەدىمكى غەرب جۇغراپىيە ئالىملىرىدىن ئورىئوس ۋە پىتولومىيىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى قىستۇرما خەرىتىدە «ھۇنلار يېرى» دەپ كۆرسىتىلگەن. بەزى ھىندى مەنبەلىرىدە، ھۇنلارنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 250-يىللاردا كەشمىر ئەتراپلىرىدا كۆرۈلگەنلىكى خاتىرلەنگەن①.زوروئاستېر دىنىنىڭ «مۇقەددەس كىتابى «ئاۋېستا»دا ھۇنلار «ھىيۇن (hiyun) «ۋە «ھىيائونا (hyaona) دەپ .يېزىلغان.
ھۇن دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى توغرىسىدا، ھەر قايسى دۆلەت ئالىملىرى

ئۇتتۇرسىدا ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار مەۋجۇت.
خەنزۇ ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر ئالىملىرى، هۇن دېگەن
نام ئورخۇن دەرياسىنىڭ نامىدىكى «خۇن»
.سۆزىدىن كېلىپ چىققان، دەپ قارايدۇ
هۇنگىر ئالىمى گ.نېمېز هۇن دېگەن نام تۈركىي
تىلىدىكى «ئىنسان، خەلق» دېگەن مەنىدىكى
«گۈن» (كۈن) دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان،
.دەيدۇ
نېمىس ئالىملىرىدىن ئالزىم هۇن دېگەن نامنى
تۈركىي تىلىدىكى «كۈچ-قۇۋۋەت» دېگەن
مەنىدىكى «قۇن» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
قىلىپ چۈشەندۈرسە، ئۆمەليان پىرىتساك هۇن
سۆزى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ
، مىلادىيىدىن «gun»، «kwan» باشلىرىدا
دەپ «khun» «kun» بۇرۇنقى 5-ئەسىرلەردە
.تەلەپپۇز قىلىناتتى، دەيدۇ

---

b h j a u »،«ر.شافىر: «دەسلەپكى هۇنلار①
مەجمۇئەسى»، تۈركچە، 38-بەت

ئورخۇن سېلىنگا دەرياسى بويلىرى بىلەن
تۈركى تىللىق مىللەتلەر مۇقەددەس بىلىدىغان
ئۆتۈكەن ۋادىسىنى مەركەز قىلغان هالدا خۇاڭخې ۋە
ئوردۇسقىچە كېڭەيگەن هۇنلار، مىلادىدىن بۇرۇنقى
نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى
سۇلالىلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتتە بولۇپ
كەلگەن. بۇ خىل مۇناسىۋەت بەزىدە نورمال
دوستلۇق خاراكتېرىدە داۋاملاشسا، بەزىدە ئۆز-ئارا
ئۇرۇش قىلىش خاراكتېرىدە داۋاملاشقان. شۇ
سەۋەبلىك خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدىكى كۆلپەت-
ئەلەملەرگە ئېچىنغان خەنزۇ شائىرلار: «قالدۇق
ئۆي-ماكانسىز هۇنلارنىڭ بالاسىدىن، هەر كۈنى
هوشيار تۇرمىساڭ يېڭىلىسەن هۇنلاردىن»①.

دەپ نەزمە پۈتۈشكەن. مانا بۇ پاكىتلار ئەينى
دەۋردە ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۈچۈن ئېغىر
تەھدىتكە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
ھۇنلارنىڭ تېخىمۇ قۇدرەتلىك بىر سىياسىي كۈچ
سۈپىتىدە ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخ
سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسىتىشى، مىلادىيدىن
بۇرۇنقى 4-ئەسىردىن باشلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتە جۇ سۇلالىسى زاۋاللىققا يۈزلىنىپ،
ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەر قايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا
ئۈستۈنلۈك، زوراۋانلىق تالىشىش ئۇرۇشى ئەۋج
ئالغانىدى. چىن بەگلىكىنىڭ كۈچىيىپ
كېتىشىدىن ئەنسىرگەن باشقا بەگلىكلەر،
مىلادىيدىن بۇرۇنقى 318-يىلى ھۇنلار بىلەن
كېلىشىم تۈزۈپ، ھۇنلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى
ئارقىلىق چىن بەگلىكىگە تاقابىل تۇرماقچى بولغان.
شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرى كۆپىيىشكە
باشلىغان. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ بېگى چىن
شىخۇاڭ ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش ئۈچۈن،
بەزىبىر تەدبىرلەرنىمۇ قوللانغان. ئالدى بىلەن ئۇ
ئىلگىرى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەرنىڭ ئۆزىنى قوغداش
ئۈچۈن ياساتقان سېپىللىرىنى ئاساس قىلىپ ئۇنى
غەربكە سوزۇپ ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ كىرىدىغان
جايلاردا سېپىل سوقتۇرغان. شۇنداق قىلىپ
ھۇنلارغا قارشى مۇداپىئە سىستېمىسى
سۈپىتىدە مەشھۇر سەددىچىن سېپىلىنى (چىن
تېمى دېگەن مەنىدە) بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى ھۇنلارغا قارشى مانا مۇشۇنداق
كۈچلۈك تۇردىكى مۇداپىئە سىستېمىسى بارلىققا
كەلگەن ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ۋە شەرقى ئاسىيا تارىخىدا
ئىككى مۇھىم ۋەقە يۈز بەردى. ئۇنىڭ بىرى،
باتۇرنىڭ ھۇن ئىمپېراتورى بولۇشى، يەنە بىرى خەن
.سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئىدى

[align=justify]

بەنگۇ: «خەننامە»، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، ①
ئۇيغۇرچە، 681-بەت

[align=justify]

ھۇن مەركىزىدىكى مەلىكىنىڭ ھىمايىسىدىن پايدىلانغان خەن سۇلالىسى دىپلوماتلىرى ۋە ئەلچىلىرى ھۇن ئىمپېرىيىسى زېمىنىدا ئەركىن-ئازادە ئايلىنىپ يۈرەتتى.ئۇلار ھۇنلار ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ھۇنلارغا قارىشى سۆز-چۆچەك تارقىتىپ، ئاستا-ئاستا ھۇن ئىمپېرىيىسىنى يوقىتىشقا ئۇرۇناتتى. بۇنىڭدىن باشقا تىجارەت مېلى سۈپىتىدە ئېلىپ كىرىلىپ، ھۇن ھۆكۈمرانلار تەبىقىلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ئېتىبارغا ئېرىشكەن يىپەك رەخت، ھۇنلارنىڭ مەنمەنچىلىك تۇيغۇسىنى قوزغاپلا قالماي، يەنە ئۇلارنىڭ بوشاڭ-ھورۇنلۇقىنىمۇ كۈچەيتىۋەتكەندى. كۆك تەڭرىقۇت دەۋرىدە ئانچە كۆپ ھېس قىلىنمىغان بۇ خىل يامان ھادىسە، ئۇنىڭ ئوغلى كۈن-چىن دەۋرىدە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 161-126-يىللار) چوڭ كۆڭۈلسىزلىكنىڭ مەنبەسى سۈپىتىدە ئۆزىنى كۆرسەتتى. يەنە كېلىپ، باتۇر تەڭرىقۇت ۋە كۆك تەڭرىقۇتقا سېلىشتۇرغاندا، كۈن-چىن تەڭرىقۇت ئىقتىدار جەھەتتىن ئاجىزراق بولغاچقا، ھۇنلارنىڭ كۈچ-قۇدرىتىدە بەزى مەسىلەرنىڭ كۆرۈلۈشى تەبئىي ئەھۋال ئىدى①.

ۋۇدى خەن سۇلالىسىدە تەختكە چىققان مەزگىلدە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 141-89-يىللار)، خەن سۇلالىسى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، نەزىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىلىنمىگەن رايونلارغا ۋە مىللەتلەرگە يۆتكىدى.

خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن، تاشقى مەسىلىنى قولغا

ئېلىپ، ھەممىدىن ئاۋال ھۇنلارنىڭ تەھدىتىنى
يوقىتىشقا قەدەم قويدى. ۋۇدى ئىلدى بىلەن
نۇرغۇن كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، تەدبىر-
چارىلەرنى تۈزۈپ، تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى.ئۇنىڭ
مەقسەت-غايىلىرىدىن بىرى، خەن سۇلالىسى
ئۈچۈن ئەڭ چوڭ كىرىم مەنبەسى بولغان يىپەك
رەختكە غەرب تەرەپتىكى رايونلاردا يېڭى بازار
ئېچىپ، ئىچكى ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا
دېڭىز بويلىرىغا قەدەر سوزۇلۇپ بارىدىغان يىپەك
يولىنىڭ كونتىروللۇق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش
ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى
يات مىللەتلەرنىڭ توسالغۇسىنى يوقىتىشقا توغرا
كېلەتتى.

[align=justify]———————

لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئۇمۇمي تارىخى»، ①
خەنزۇچە، 13-بەت

مەلۇم بولغىنىدەك، تەخمىنەن مىلادىيە 1000-
يىللارنىڭ ئاخىرىغا قەدەر داۋاملاشقان، ھۇن-خەن
ئۇرۇشى، تۈرك-تاڭ ئۇرۇشىنىڭ ئاساسىي
سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇشۇ كارۋان يولىنىڭ
ھۆكۈمرانلىق مەسىلىسىنى تالىششى ئىدى.
ۋۇدىنىڭ يىپەك يولى ئۈستىدىكى مىللەتلەر ۋە
مەملىكەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە ئۇلار
بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش
مەقسىتىدە غەربكە ئەۋەتكەن ئەلچىسى جاڭ
چيەن، يېرىم يولدا ھۇنلار تەرىپىدىن قولغا
ئېلىنىپ، ئون يىل نازارەت ئاستىدا تۇتۇلغان.
شۇنداق بولغىنىغا قارىماي، جاڭ چيەننىڭ بۇ
تەرەپلەردە تۇرغان ۋاقتتا ئېرىشكەن مەلۇماتلىرى،
شۇنداقلا ئۇنىڭ يۇقىرىغا سۇنغان تەكلىپلىرى
ۋۇدىنى چەكسىز شاتلاندۇرغان. بۇ دوكلات
كېيىنكى چاغلاردىكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرت

سىياسىتى ئۇچۇن كۆرسەتمىگە ئايلانغان①.
ۋۇدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسى تېخىمۇ
ئەھمىيەتلىك بىر ئۇتۇققا ئېرىشتى. ئۇ بولسىمۇ
خەن سۇلالىسى ئۆز قوشۇنىنى ھۇن ئۇسلۇبىدا
تەشكىللەپ، ھۇن قوراللىرى بىلەن
قوراللاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى 318-يىلىدىكى ئىتتىپاق تۈزۈش
كېلىشىمىگە قاتنىشىپ، ھۇنلارنىڭ ھەربىي
ياردىمىگە ئېرىشكەن جاۋ بەگلىكى دەۋرىدە
باشلىنىپ، كېيىن شىمالىي جۇڭگودىكى
فېئودال بەگلىكلەرنى يوقىتىپ،چىن سۇلالىسىنى
بەرپا قىلغان چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە تېز سۈرئەتتە
داۋاملاشتۇرۇلغان بۇ ھەربىي ئىسلاھات
ھەرىكەتلىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى
دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ قوماندانلىرىدىن ۋېي
چىڭ بىلەن خو چۈبىڭ تەرىپىدىن زور ئۇتۇققا
ئېرىشتۈرۈلدى.

[align=justify]————————

① ل.لىگەتى: «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا»، تۈركچە، 51-58-بەتلەر.

ئۇلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 127-يىلى ۋە 115-
يىللاردا ئوردۇستا ھۇنلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىشى،
ھۇنلارنىڭ ئاساسلىق پائالىيەت رايونىنىڭ غوبى
(گوبى)دىن شىمالغا، ئورخۇن دەرياسى بويلىرىغا
سۈرلۈشكە سەۋەب بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن،
ھۇنلار بۇرۇنقى قۇدرەتلىك ھالىتىگە قايتىپ
كېلەلمىدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسىنى قاپلىغان
«ھۇن قوشۇنى يېڭىلمەستۇر» دېگەن قاراشمۇ
ئاستا-ئاستا ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى.
ھۇنلارغا قۇلقۇ تەگرىقۇت بولغاندىن باشلاپ،
(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101-96-يىللار) 40 يىل
داۋامىدا غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى مۇنبەت ۋە باي

تۇپراقلار (جۇڭغارىيە، تەڭرىتېغى ئېتەكلىرى، تۇرپان، كۇچار، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلار)
خەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەچكە
ھۇنلارنىڭ دۆلەت مالىيەسى ئازلاپ كەتتى. يەنە
كېلىپ شۇ ۋاقىتقا قەدەر خەن سۇلالىسى
تەرىپىدىن ھەدىيە ۋە خىراج سۈپىتىدە يوللىنىپ
تۇرغان مالىيە كۈچلىرىمۇ ئۈزۈپ تاشلاندى. خەن
سۇلالىسى تەشۋىقاتىنىڭ ئۆزىنى كۆرسىتىشى
نەتىجىسىدە، ئىچكى زىددىيەتمۇ بارغانسىرى
كۈچىيىپ، ئۇرۇش پارتىلا ش دەرىجىسىگە بېرىپ
يەتتى، ئىقتىسادى جەھەتتىكى قىسلىق ۋە
ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى ئاجىزلىق تۈپەيلى، قوغشار
تەڭرىقۇت ماددى ياردەمگە ئېرىشىش مەقسىتىدە
خەن سۇلالىسىنىڭ ھىمايىسى ئاستىغا ئۆتتى①.
بۇ ۋەقە تۈپەيلى ھۇنلارنىڭ ۋەزىيتى
مۇرەككەپلىشىپلا قالماي، بەلكى يەنە ھۇنلار
شىمالىي ۋە جەنۇبىي ھۇنلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ
كەتتى.

[align=justify]————————
① لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 67-بەت

قوغشار تەڭرىقۇت ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە،
ئۆز ئىنىسى سول قول بىلگە خان چىچى تەڭرىقۇت
تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىيدىن بۇرۇنقى52-
يىلى خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. خەن سۇلالىسى
پادىشاھى ئۇنىڭغا جاۋجۈن مەلىكىنى ياتلىق
قىلىپ، ئۇنىڭ ھۇن ئىمپېرىيىسىدىكى ئەڭ چوڭ
ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەم قىلدى. خەن
سۇلالىسى بۇ يول ئارقىلىق ھۇنلارنى ئۆزىنىڭ قولى
بىلەن يوقاتماقچى بولدى. چىچى تەڭرىقۇت خەن
سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللىغانلىقىدىن
قاتتىق نارازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەلچىسىنى

ئۆلتۈرۈۋەتتى.لېكىن، خەن سۇلالىسى بىلەن
قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ بىرلەشمە كۈچى ئالدىدا
نىسبەتەن ئاجىزراق ئورۇندا تۇرغان چىچى تەڭرىقۇت،
شىمالىي ھۇنلارنى باشلاپ يەتتە سۇدىكى تالاسقا
كۆچۈپ كەلدى. ئۇ، سەمەرقەند خانلىقى بىلەن
ئىتتىپاق تۈزۈپ،ئوتتۇرا ئاسىيادا قايتىدىن
ئۆزىنىڭ سىياسىي قۇدرىتىنى تىكلىدى. چىچى
تەڭرىقۇت مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 43-يىلى، تالاس
دەرياسى بويىدا ئەتراپى سېپىل بىلەن قورشالغان
پايتەختىنى سالدۇردى. ئەمما، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ
بۇ يەردىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ ئۇزۇنغا بارمىدى.
مىلادىيدىن بۇرۇنقى 36-يىلى خەن سۇلالىسى
قوماندانى چېن تاڭ 70مىڭ كىشىلىك قوشۇن
بىلەن ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ،
سەمەرقەندتە چىچى تەڭرىقۇت بىلەن قاتتىق
سوقۇشتى. ئۇرۇشتا چىچى تەڭرىقۇت، شاھزادىلەر،
خانىشلار ۋە دۆلەت ئەمەلدارلىرى بولۇپ، 1518
كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، چىچى
تەڭرىقۇتىنىڭ تالاس دەرياسى بويىدىكى
.ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشتى
قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خەن
سۇلالىسى يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى 70 يىل
داۋاملاشتى. غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت
دەۋرگە كەلگەندە، (مىلادىيە 18-46-يىللار)،
ھۇنلار خەن سۇلالىسگە بولغان بېقىندىلىقىنى بىكار
قىلىپ، شەرقتە مانجۇرىيىدىن، غەربتە قەشقەرگىچە
بولغان جايلارنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈردى.
غۇتۇئارشى تاۋغانوتى تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەندىن
كېيىن، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە نىزا
كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، قۇرغاقچىلىق ۋە
چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، سانسىزلىغان چارۋا-
ماللار ئۆلۈپ كەتتى. مانا شۇنداق ئىجتىمائىي ۋە
تەبىئىي ئاپەتلەر سەۋەبىدىن، مىلادى 48-يىلى،

هۇنلار قايتىدىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي هۇنلار دەپ
.①ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى
هۇنلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن،
جەنۇبىي هۇنلار ئورخۇن دەرياسى بويلىرىدىن
ئايرىلىپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلىيىدىكى شۇفاڭ،
يۈنجۇڭ ۋە ۋۇيەن قاتارلىق رايونلارغا كۆچۈپ كېلىپ،
خەن سۇلالىسى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، شىمالىي
هۇنلارغا قارشى كۈچكە ئايلاندى. بۇ مەزگىلدە
هۇنلارغا قاراشلىق موڭغۇل-تۇڭگۇس قوۋملىرىدىن
سىيانپىي (سىبىر) ۋە ئوغانلارمۇ خەن
سۇلالىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئىسيان
كۆتۈرۈپ، شىمالىي هۇنلارغا قارشى هۇجۇمغا ئۆتتى.
جەنۇبىي هۇنلارمۇ خەن سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ،
شىمالىي هۇنلارغا قارشى هۇجۇمغا ئاتلاندى.
مىلادىيە 89-يىلى، شىمالىي هۇنلار ئۆزىنىڭ
دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇب بولدى.
شۇنىڭ بىلەن شىمالىي هۇنلارنىڭ زور كۆپچىلىكى
غەربكە قاراپ كۆچتى. بىر قىسمى ئورخۇن
دەرياسى بويىدا تۇرۇپ قالدى②.ئۇلار كېيىن
سىيانپىيلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. غەربكە قاراپ
كۆچكەن شىمالىي هۇنلار چىچى تەڭرىقۇت دەۋرىدە،
يەتتە سۇ رايونىغا كېلىپ ماكانلىشىپ قالغان
هۇنلارغا قوشۇلۇپ، هازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە
غەربىي هۇن ئىمپېرىيىسىنى تەشكىل قىلدى . بۇ
دۆلەتنىڭ بايرىقى بولسا، ئاچ سېرىق رەڭلىك تۆت
چاسا يىپەك بايراق ئىدى. مانا شۇ شىمالىي هۇنلار
مىلادىيە 2-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياۋروپادا
كۆرۈلۈشكە باشلىدى. لېكىن، هۇنلارنىڭ كەڭ
كۆلەمدە ياۋروپاغا كۆچۈشى مىلادىيە 4-ئەسىرنىڭ
كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بەردى. مانا بۇ هۇنلار تارىختا
.ياۋروپا هۇنلىرى، دەپ ئاتىلدۇ

[align=justify]———

ئىسلام ئىنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 12-»①

.توم. 2-جىلد، 152-بەت
لىن گەن: «ھۇنلارنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، ②
.خەنزۇچە، 107-108-بەتلەر

جەنۇبقا كۆچكەن جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى بولسا گاھىدا خەن سۇلالىسگە قارام
بولۇپ، گاھىدا مۇستەقىل ھالدا داۋاملىشىپ،
مىلادىيە 188-يىلىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى
تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. مىلادىيدىن بۇرۇنقى 209-
يىلى قۇرۇلغان ھۇن ئىمپىرىيىسى يۇقىرقىدەك
سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاغدۇرۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ،
لېكىن بۇ جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ تامامەن
يوقالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتە خەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن
كېيىنمۇ، ھۇنلار يەنىلا مۇھىم بىر كۈچ سۈپىتىدە
ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى. مىلادىيە
4-5-ئەسىرلەردە مانا شۇ ھۇنلار ئېلىمىز تارىخىدا
كېيىنكى خەن (مىلادىيە 304-329-يىللار)،
ئالدىنقى جاۋ (مىلادىيە 328-352-يىللار)،
كېيىنكى شىيا (مىلادىيە 407-431-يىللار)،
شىمالىي لىياڭ (مىلادىيە 401-439-يىللار)
قاتارلىق پادىشاھلىقلارنى قۇردى. شىمالىي لىياڭ
سۇلالىسى مىلادىيە 439-يىلى تابغاچلار
تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ دۆلەتنى
قۇرغان ھۇنلار ھازىرقى شەرقىي شىنجاڭغا كۆچۈپ
كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن
ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ دۆلەت تارىختا «لوپنۇر
خانلىقى» (مىلادىيە 442-460-يىللار) دەپ
ئاتالدى. بۇ ھۇنلار كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى
مۇھىم رول ئوينىغان تۈركلەرنىڭ شەكىللىنىشىدە
مۇھىم ئېتنىك مەنبەگە ئايلىنىپ قالدى. ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكتىكى ھۇنلار بولسا كېيىن خەنزۇلارغا
.قوشۇلۇپ كەتتى

بۇ يەردە ئىككى مەسىلنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. بىرى، غەربنىڭ قەدىملكى جۇغراپىيە ۋە تارىخى ئەسەرلەردە قارا دېڭىزنىڭ شەرقىدىن تارتىپ، تاكى جۇڭگونىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلار «سىكتىيە» دەپ ئاتالغان بولسا، بۇ جايدا ياشىغان ھەر قايىسى كۆچمەن ۋە ئولتۇراق مىللەتلەر قايىسى تىل سىستېمىسىدا سۆزلىشىشىدىن قەتئىنەزەر، ئۇلار بىردەك ھالدا «سىكتىلەر» (سېكىفلەر دەپمۇ ئاتىلدۇ) دەپ ئاتالغاندى. شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن ھۇنلارمۇ قەدىمكى غەرب ئاپتورلىرى تەرىپىدىن مۇشۇنداق نامدا ئاتىلىشتىن خالىي بولالمىدى. شەرقىي رىم ئاپتورلىرى ھۇنلارنى ھېرودوت تىلغا ئالغان قەدىمكى شەرق مىللەتلىرى بىلەن بىر دەپ قارىغان. تودۇرېتۇس ۋە پىرىسكوس قاتارلىقلار ھۇنلارنى «سىكىت» دەپ يازغان. زوسىموس بولسا ھۇنلارنى «كىرال سىكىتلىرى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ھۇنلارنى ئاتاشتا ھېرودوت تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن سىگۇنناي دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەندى. پىروكوپىئوس ھۇنلارنى «كىممىروي» ۋە «ماسساگىت» دەپ ئاتىغاندى. يەنە بىر مەسىلە شۇكى، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا غەرب دۇنياسىدا 18-ئەسىردىلا تەتقىقاتلار باشلانغان. لېكىن، غەرب ئىلىم ساھەسىدە ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئاسىيادىن كۆچكەن ھۇنلار ئىكەنلىكى ئالىملار تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغانغا قەدەر بولغان ئارلىقتا، ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۆرلۈك كۆز قاراشلار ئوتتۇرغا قويۇلغان. ئېلىپ ئېيتساق ژ.دېگۇيگەنىس، ژ.كىلاپروت، ك.پ نئومانن، ئا.تىربي، ۋ.ۋ رادلوف، پ. پېلىئوت، ھى.شىراتورى، ئو.فىرانكى، ر.گىروسېت قاتارلىقلار ياۋروپا ھۇنلىرىنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا فىن، فىن-ئۇغۇر، ئۇيغۇر، موڭغۇل، تۈرك-

موگغۇل ئارلاشمىسى، تۈرك-موگغۇل-مانجۇ
ئارلاشمىسى دەپ قارىغان. ۋىنلىن،ئىلىۋايىسكى،
زىبىلىن، قاتارلىقلار ھۇنلارنى سىلاۋىيان مىللىتىگە
باغلىغان.موللىپىنخوف، ئا.فىخ، ر.مۇخ، ژ.خۇپىن
قاتارلىقلار ھۇنلارنى گېرمان مىللىتىدىن كېلىپ
چىققان، دەپ قارىغان بولسا، ل.زىلىچ، قاتارلىقلار
ھۇنلارنى كاۋكاز قوۋمىگە باغلىغان. ياۋروپا
ھۇنلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا بۇنداق
كۆپ خىل تالاش-تارتىشنىڭ ئوتتۇرغا
چىقىشىدىكى سەۋەب، ياۋروپا ھۇن
ئىمپىرىيىسىنى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر تەشكىل
قىلغاندى. ئىمپىرىيە ئىچىدە ھاكىمىيەت
يۈرگۈزگۈچى مىللەت ھۇنلار بولسىمۇ، لېكىن
ئىمپىرىيە ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىنى تەشكىل قىلغان
كۈچلەر ئىچىدە ھەر ۋاقىت گوتلار، گېپىدلەر،
ۋاندااللار، سىكلوۋىنلار، ئانتىلار، چەرەمىشلەر ۋە
موردىۋىنلەر قاتارلىق سىلاۋىيان، گېرمان، ۋە فىن-
ئۇغۇر خەلقلىرىنىڭ بولۇشى، يەنە شۇنداقلا ئالانلار
ۋە سارماتلار قاتارلىق ئىران نەسىللىك خەلقنىڭ
بولۇشى، يۇقىرقىدەك كۆپ خىل تالاش-تارتىشنى
كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

6	aytoldi311	مىنىڭ كۆز قارىشىمچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىي . تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ئاھالىلەردۇر بىز بۇنىڭغا كۆز يومساق بولمايدۇ . ئەگەر بىز ياكى <<ھون>>ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى دەپ قارايدىغان بولساق ، بىزنىڭ بۇ <<تۈرۈك>> جايغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىمىز يوق بولۇپلا قالماي يەنە بىز بۇ يەرنىڭ مېھمىنى بولۇپ قالىمىز . ئۇيغۇرلارنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن ئاشۇ يىللاردا بىر قىسىم ئالىملار ، <<ھون>>تەتقىقاتچىلارئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىنى دەپ تەتقىق قىلىپ يىلتىز <<تۈرۈك>>	2008/1/25 22:01

ئىزدەشتىكى مەنبەرىمىزنى تار دائىرىدە بوغۇپ
قويدى . ئولار مىللىتىمىزنى تارىختا ئۆتكەن
ئاشۇنداق كۈچلۈك مىللەتلەرگە باغلاش ئارقىلىق
روھى تەسەللىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا
مىللىتىمىزنىمۇ روھى تەسەللىگە ئىگە
قىلدى . كېيىن ئىپتسام ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادىي
تارىم ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەردۇر

ياۋروپا ھۇن ئىمپىرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى.3

[align=justify]

7	Ghunche	مىلادىيە 350-يىلى ھۇنلار ھازىرقى قازاقىستان دالىسىدىن ھەيۋەت بىلەن كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. بۇ مەزگىلدە كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ئالان①دۆلىتى بار ئىدى. لاتىن تارىخچىسى ماركىللىنوسىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھۇنلار مىلادىيە 355-يىلى ئالانلارنىڭ دۆلىتىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. مىلادىيە 360- 370-يىللار ئارىسىدا ھۇنلار ئاناتولىيىدىكى ئۇفراغا قەدەر يۈرۈش قىلىپ بارغان. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ھۇنلار كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىن غەربكە قاراپ يۈرۈش قىلغان. ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈش قىلىشى ناھايىتى ھەيۋەتلىك ۋە قورقۇنچلۇق بولغاچقا، بۇ ھەرىكەت شۇ جايلاردىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان②. بەزى مەنبەلەردە ھۇنلار ياۋروپاغا قاراپ كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر بۇغىنىڭ يول باشلاپ ماڭغانلىقى سۆزلىنىدۇ③. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە ھۇنلار مائۇتىس دەرياسىدىن بىر بۇغىنىڭ .④ياردىمىدە كېسىپ ئۆتكەنلىكى سۆزلىنىدۇ مىلادىيە 374-يىلى كۈچلۈك ئاتلىق قوشۇنغا ئىگە	2008/1/25 23:32

ھۇنلار قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا بېسىپ كەلگەن.لاتىن تارىخچىسى جوردانىسنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدىكى ھۇنلارنىڭ داھىيسى بالامبەر (بەزىلەر بالامىر دەپمۇ يازىدۇ. بالامبەر باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ 15-نەۋرىسى، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ 9- نەۋرىسى ئىدى)دېگەن كىشى ئىدى.

[align=justify]————————

①« ئالان» سانسكرىتچە سۆز بولۇپ، «يىراق دالىدا ياشىغۇچىلار»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

« تۈرك ئىنىسىكلوپىدىيىسى»، تۈركچە، 1-توم، 420-بەت.

②« دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە، 2-توم، 2-قىسىم،1117-بەت.

③ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى»، تۈركچە، 23-بەت.

④« تۈرك ئىنىسىكلوپىدىيىسى»، تۈركچە، 19-توم، 384-بەت.

تارىخ سەھنىسىگە مىلادىيە 372-يىلى چىققان بالامبەر ھاكىمىيەت ئىدارە قىلىش جەھەتتە يېتىشكەن سىياسىئون، ھەربىي تاكتىكا سەنئىتى جەھەتتە جەسۇر ۋە ماھىر قوماندان ئىدى. بالامبەر ئالدى بىلەن بۇ ئەتراپتىكى سارمات ۋە سكىت قوۋملىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى تولۇقلىغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، بالامبەر شەرقىي گوتلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان. بۇ چاغدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى جايلار گېرمان نەسلىلىك گوتلارنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا بولۇپ، دون-دنىپىر دەرياسى ئارلىقىدىكى جايلاردا شەرقى گوتلار (ئوستگوتلار)، ئۇنىڭ غەربىدىكى جايلاردا بولسا غەربىي گوتلار (ۋېستگوتلار)

ياشايتى. غەربىي گوتلارنىڭ غەربىدىكى ترانسىلۋانىيە ۋە گالىچىيىدە گېپىدلار، بۈگۈنكى ھۇنگرىيىدە ۋانداللار ياشايتتى. بۇ تۆت گېرمان قوۋمىدىن باشقا، يەنە بۇ ئەتراپتا ئىران ۋە .سىلاۋىيان خەلقلىرىمۇ بار ئىدى

بالامبەر شەرقىي گوتلارنى مەغلۇپ قىلىشتا بىر تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھەم شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى قوللانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۇنلارنىڭ دەھشەتلىك ھەيۋىسىنى نامايەن قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى روھى جەھەتتىنمۇ ئاجىزلاشتۇرغان. شەرقىي گوتلارنىڭ پادىشاھى ئەرمانارىك ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۋالغان. ئەرمانارىكنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان ئوغلى بولمىغاچقا، گوتلار خانلىقىنىڭ باشقا بىر جەمەتىدىن بولغان ۋىتىخىمىرنى ئۆزىگە خان قىلىپ تىكلىگەن.

ۋىتىخىمىر تەختكە چىققاندىن كېيىن شەرقىي گوتلارنىڭ بۇرۇنقى ھالىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قوشنا مىللەتلەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولغان. شەرقىي گوتلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشىنى خالىمىغان تاكتىكىلىق بالامبەر شەرقىي گوتلارنىڭ ئارىسىغا ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقىنى چېچىپ، ۋىتىخىمىرگە قارشى كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ ئارقىلىق ۋىتىخىمىرنىڭ ئۆز مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا پۇرسەت بەرمىگەن. مىلادىيە 375-يىلى ۋىتىخىمىر نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن ئېتىلغان ئوقتا ئۆلگەن. شۇنىڭ بىلەن، ۋىتىخىمىرنىڭ قىسقىغىنە ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقان. ۋىتىخىمىرنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىدىكى غەربىي گوتلار ئىچىگە قېچىپ بارغان. شەرقىي

گوتلارنىڭ كۆپچىلىكى بولسا، ئەسلى جايلىرىدا قېلىپ، ھۇنلارغا بويسۇنغان[1]. ھۇنلار شەرقىي گوتلارنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارغا ھۇنمۇد دېگەن كىشىنى خان قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭ بىلەن، جەنۇبىي روسىيە دالىسى ھۇنلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. ھۇنلار بۇ جاينى بازا قىلىپ تۇرۇپ ئەتراپقا قاراپ كېڭەيگەن.

شەرقىي گوتلارنىڭ ھۇنلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغانلىق خەۋىرى غەربىي گوتلار ئىچىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئۇلار قورقۇپ قاتتىق ساراسىمىگە چۈشكەن. ھۇنلارنىڭ ئەمدى ھۇجۇم نىشانىنى ئۆزلىرىگە قاراتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن غەربىي گوتلار، دىنىستىر دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە مۇستەھكەم قورغانلارنى سېلىپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ دەريادىن ئۆتىشىنى توسماقچى بولغان. غەربىي گوتلارنىڭ پۇختا تەييارلىقىنى كۆرگەن بالامبەر ئايلانما ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، غەربىي گوتلار مۇداپىئەسىز قالدۇرغان دىنىستىر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئايدىڭ كېچىدە كېسىپ ئۆتۈپ، غەربىي گوتلارنىڭ ئۈستىگە يان تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىغان. ئۇرۇشتا غەربىي گوتلار قاتتىق مەغلۇپ بولغان. پادىشاھ ئاتخانارىك مەغلۇپ بولغان غەربىي گوتلارنى باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىگە قاراپ قاچقان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ھۇنلار ناھايىتى كۆپ ئولجىغا ئېرىشكەن. غەربىي گوتلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، دىنىستىر دەرياسى بىلەن ئىسپانىيە ئارلىقىدىكى جايلاردا ياشايدىغان ھەر قايسى مىللەتلەر ھۇنلارنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا-ئارقىدىن رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. مانا بۇ تارىختا ناھايىتى زور سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغان مىللەتلەر چوڭ

كۆچۈش ھەركىتى ئىدى①. شۇنداق قىلىپ گوتلار
پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بالامبەر
مىلادىيە 375-يىلى زىمنى ئىتىل (ۋولگا)
دەرياسىدىن، دوناي دەرياسىغىچە سوزۇلغان ياۋروپا
ھۇن ئىمپىرىيىسىنى قۇرغان. بۇ ئىمپىرىيىنىڭ
پايتەختى دوناي دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن
بويىدا ئىدى. بۇ جاي ھەر قايسى تەرەپلەرگە
باردىغان يوللارنى ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى
كونترول قىلىپ تۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە
جاي ھېسابلىناتتى.
[align=justify]————
دۇنيانىڭ ئومۇمىي تارىخى»، خەنزۇچە 3-توم، »①
1-قىسىم، 75-76-بەتلەر.

8	xuhbala	جاپا چىكىپسىز.	2008/1/ 27 02:08
9	Ghunch e	[align=justify] [align=justify] شەرقىي ۋە 4. غەربىي سەپتىكى يۈرۈش مىلادىيە 375-يىلى بالامبەر ياۋروپا ھۇن ئىمپىرىيىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا بېقىنغان گوتلار، ئالانلار ۋە تەيفاللاردىن ياردەمچى قىسىم تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ ئەسكىرىي كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، ياۋروپادىكى ھەيۋىسى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ بارغان ۋە ياۋروپا ئۆچۈن قورقۇنچلىق كۈچكە ئايلانغان. مىلادىيە 378-يىلى ھۇن قوشۇنى دوناي دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، رىم ئىمپىرىيىسىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىقىغا ئۇچرىماستىن	2008/1/ 27 14:08

(ئەمەلىيەتتە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۇنلارغا قارىشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىغان)، ھۇنگرىيە تۈزلەڭلىكىگىچە ئىلگىرلەپ بارغان. ئەمما، ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىدە ھېچقانداق بىر ئىشغالىيەت مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلار پەقەت يېڭى زېمىن ۋە ئۇ يەردە ياشايدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىشنى مەقسەت قىلغانىدى.

شۇڭا، ئۇلار بۇ قېتىمقى يۈرۈشنى تېزلا ئاخىرلاشتۇرۇپ قايتقان. ئەسلىدە ھۇنلار ئۆزى ئىگىلىمەكچى بولغان جايلارنى ئالدىن كۆزىتىپ تەتقىق قىلاتتى. بۇ خىل ماھىيەتتىكى يۈرۈشلەرنىڭ بەزىلىرى، ھەتتا بىر قانچە يىل داۋاملىشاتتى. بۇ ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلار .سەنئىتىدىكى بىر تاكتىكا ئىدى

ھۇنلاردىن قاتتىق چۆچۈگەن ماركومانلار ۋە كوئادلار (ئۇلار ئاۋىستىرىيىدە ياشايتتى) مىلادىيە 381-يىلى رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ بېرىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، سارماتلار ۋە گوتلارمۇ چېگرىدىن ئۆتۈپ رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. بۇ ۋاقىتتا بەزى گېرمان ۋە ئىران نەسىللىك خەلقلەرمۇ غەربىي ھۇنگرىيىدىن يولغا چىقىپ، ئالىپ تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىتالىيىگە تەھدىد سالغان.

ھۇنلارمۇ مىلادىيە 381-يىلىدىن باشلاپ، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرا بويلىرىدىكى ئۆلكىلەرگە .ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان

ھۇنلار ئەينى ۋاقىتتا كۈچلۈك دۆلەت ھېسابلانغان رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تىگىش قىلمىغان، ئەمما رىم ئىمپېرىيىسىگە قارىتا ناھايىتى ئەتراپلىق تەييارلىق كۆرگەن. مىلادىيە 391-يىلى ھۇنلار تىسسا دەرياسى بويىدىكى سارماتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شۇ يىلى يەنە چېخىيە تەۋەسىدىكى مىللەتلەر بىلەنمۇ ئىتتىپاق تۈزۈپ، رىم

ئىمپېرىيىسىگە قارشى كۆچلەرنى ئۇلغايتقان.
مىلادىيە 395-يىلى رىم ئىمپېراتورى تېئودوسىئوس ئالەمدىن ئۆتىشى بىلەن تەڭلا ئىچكى نىزا يۈز بېرىپ، بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسى شەرقىي ۋە غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى دەپ، ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى كونىستانتېنىپول (ئىستانبول)نى پايتەخت قىلغان. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنىلا رىم شەھىرىنى پايتەخت قىلغان. بىر پۈتۈن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشى، ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىۋەتكەنىدى. بۇ ئەھۋال ھۇنلار ئۈچۈن پايدىلىق بولغان. شۇڭا، ھۇنلار مىلادىيە395-يىلى ئىككى سەپ بويىچە رىم ئىمپېرىيىسىگە يۈرۈش قىلغان. شەرقىي سەپتىكى يۈرۈشكە باسىق بىلەن قۇرسىق قوماندانلىق قىلغان. بۇ سەپتىكى ھۇن قوشۇنلىرى قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىن ئاتلىنىپ، داريال دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، فىرات دەرياسىنى بويلاپ، ئالدىغا ئۇچرىغان ھەر قانداق قارشى كۈچنى تارمار قىلىپ، ئاناتولىيىدىكى ئەرزىروم، مالاتىيا، ئادانا، ئۇفرا، ئانتاكيا، ئەنقەرە ۋە قەيسەرى ئەتراپلىرىغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن سۈرىيىدىكى سۇر ۋە قۇددۇس شەھەرلىرىگىمۇ ئىلگىرلەپ بېرىپ، ئەزەربەيجان ئارقىلىق قايتقان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھۇنلار نۇرغۇن ئولجىغا ئېرىشىپلا قالماي، يەنە 18مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ يانغان. قايتىش جەريانىدا ھۇنلار ئىرانغىمۇ تېگىش قىلغاندا، كۆتۈلمىگەن يەردە ھۇنلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ئولجا ۋە ئەسىرلەرنى ئىرانلىقلارغا تارتقۇزۇپ قويغان①.

[align=justify]

[align=justify]________________

① «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، تۈركچە، 5-توم، 347-بەت.

شەرقىي سەپتىكى يۈرۈش ناھايىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغاچقا، شەرقىي رىم ئېمپېرىيىسى بىلەن ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى بۇنىڭدىن ئىنتايىن چۆچىگەنىدى. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا ھۇنلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى توغرىسىدا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەر تارقالغان. تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ خىلدىكى ئەپسانە-رىۋايەتلەردىن ھەر كۈنى بىرى پەيدا بولۇپ تۇرغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈش ھۇنلارنىڭ ئاناتولىيىگە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى ئىدى. مىلادىيە 398-يىلى ھۇنلار ئاناتولىيىگە ئۈچىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغان. بۇ قېتىممۇ شەرقىي رىمنىڭ ياش ئېمپېراتورى ئاركادى ھۇنلارغا قارىتا ھېچقانداق بىر جىددىي چارە-تەدبىر يۈرگۈزەلمىگەن. ھۇنلار بۇ يۈرۈشتە نۇرغۇن ئۇلجىنى غەنىيمەت ئالغان.

غەربىي سەپتە بولسا ھۇن قوشۇنى تىراكىياغىچە يۈرۈش قىلىپ بارغان. لېكىن، بۇ سەپتىكى يۈرۈشكە قاتناشقان ھۇن قوشۇنى سان جەھەتتىن ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى.بۇنىڭ ۋاقتى مىلادىيە 400-يىلى ئىدى. بۇ چاغدا بالامبەر ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا ئوغلى (بەزى مەنبەلەردە نەۋرىسى دېيىلدۇ) يىلدىز (ئۇلدىز-يۇلتۇز) ھۇن تەختىگە چىققان ۋاقىت ئىدى. يىلدىز قوماندانلىق قىلغان غەربىي سەپتىكى بۇ ھۇن قوشۇنىنىڭ دوناي دەرياسىنىڭ غەرب تەرىپىدە پەيدا بولۇشى، شەرقىي ياۋروپادا مىللەتلەرنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ كۆچۈش دولقۇنىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان ۋانداللار بىلەن غەربىي گوتلار يەنە بىر قېتىم

غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىگە قېچىپ كىرگەن. ئەمما، ئالارىك غەربىي گوتلارغا رەھبەرلىك قىلىپ مىلادىيە 401-يىلى رىم شەھرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ شەھەرنى ئۈچ كېچە-كۈندۈز بۇلاپ-تالىغان. گوتلارنىڭ بۇ تەھدىتى ئاتاقلىق رىم قوماندانى سىلىكخۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان. ئەگەر، سىلىكخۇ بۇ بۇلاڭچىلىقنى باستۇرالمىغان بولسا، رىم شەھرىدىن ھېچقانداق بىر ئەسەر قالمىغان بولاتتى.

غەربىي گوتلارنىڭ تەھدىتى ئەمدىلا ئاياغلىشىپ تۇرىشىغا، غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى يەنە بىر چوڭ تەھدىتكە دۇچ كەلگەن. بۇ بولسا راداگاسىنىڭ ھۇنلاردىن قورقۇپ قاچقان سۇئىپ، كوئاد، بۇرگۇند، ساكسۇن، ئالمان (نېمىس) قاتارلىق قوۋملەرنى بىرلەشتۈرۈپ، رىم شەھرىگە دەھشەتلىك ھالدا بېسىپ كېلىشى ئىدى. راداگاس رىم شەھرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلىۋېتىشنى ئېلان قىلغان. غەربىي رىمنىڭ ئاتاقلىق قوماندانى سىلىكخۇ پاۋىيا ئۇرۇشىدا راداگاس بىلەن قاتتىق تۇتۇشقان بولسىمۇ، ئۇنى توسۇپ قالالمىغانىدى.

غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى يېقىنلىشىپ قالغان بۇنداق خەتەرلىك پەيتتە، ھۇنلارغا باش ئۇرۇپ ئۇلاردىن ياردەم سوراشتىن باشقا ھېچقانداق بىر چىقىش يولى تاپالمىغان. يىلدىز قوماندانلىقىدىكى ھۇن ۋە غەربىي رىمنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى مىلادىيە 406-يىلى 8-ئايدا، فلورسادا راداگاسنى مەغلۇپ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن شۇنداق قىلىپ يىلدىز غەربىي رىم ئىمپېرىيىسىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان.①

[align=justify] ____________________

① سىزاكىس: «ھۇنلار»، تۈركچە، 127-بەت

بۇ يەردە شۇنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، هۇنلارغا بولۇپمۇ، هۇنلارنىڭ مەشھۇر داهىيسى-ئاتتىلاغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە قەلەم تەۋرەتكەن غەرب ئاپتۇرلىرى، رىم شەھرىنى بۇلاپ-تالىغان ئالارىك ئۈچۈن بولسۇن ياكى رىم شەھرىنى يەر يۈزىدىن يوق قىلۋەتمەكچى بولغان راداگاس ئۈچۈن بولسۇن، ئۇلارغا سەلبى پوزىتسىيە قوللانمىغان. بولۇپمۇ غەرب ئاپتۇرلىۋى رىم شەھرىنى هۇنلارنىڭ قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن، تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرىنى ئىشلىتىشتىن باش تارتمىغان.

هۇنلارنىڭ غەربي رىمغا ياردەم بېرىشى، هۇن ئېمپىراتورى يىلدىزنىڭ مىلادىيە 400-يىلى ئوتتۇرغا قويغان هۇن ئېمپىرىيىسىنىڭ تاشقى سىياسىتىدە بەلگىلەنگەن بىر تۈرلۈك ماددا ئىدى. يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتى شەرقي رىمغا داۋاملىق بېسىم ئىشلىتىش، بۇنىڭ ئەكسىچە غەربي رىم بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئىدى. چۈنكى غەربي رىم ئېمپىرىيىسى ئىچكى بېسىپ كىرىپ، ۋەيرانچىلىق پەيدا قىلغان مىللەتلەر ئەينى ۋاقىتتا يەنە هۇنلارنىڭمۇ دۈشمىنى بولغاچقا، غەربي رىم بىلەن ھەمكارلىق ئورنىتىپ، ۋاقتى كەلگەندە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش يىلدىزنىڭ تاشقى سىياسىتىگە كىرگۈزۈلگەنىدى. يىلدىزنىڭ بۇ سىياسىتى تاكى ئاتتىلا دەۋرىگىچە داۋاملاشقان.

[align=justify]

5. شەرقي رىمنىڭ هۇنلارغا قارام بولۇشى

[align=justify]

يىلدىز مىلادىيە 409-يىلى دوناي دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، بۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى شەرقي رىمنىڭ بەزى ئىستراتېگىيىلىك

جايلىرىنى ئىشغال قىلىپ، شەرقىي رىم ھۆكۈمىتىگە ھۇنلارنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويغان. گىرېك مەنبەلىرىگە قارىغاندا، يىلدىز شەرقى رىمنىڭ تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن ۋەكىلىگە: «مەن كۈن پېتىشقىچە بولغان جايلارنى ئىگىلەيمەن» دەپ ھەيۋە قىلغانىدى.

يىلدىز مىلادىيە 410-يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

يىلدىزنىڭ دەۋرىدە ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى شەرقتە بالقاش كۆلىگە قەدەر سوزۇلغانىدى①.

[align=justify]

يىلدىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئورنىغا قاراتون تەختكە چىققان. قاراتون توغرىسىدا مەنبەلەردە كۆپ مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. پەقەت بىزگە مىلادىيە 412-يىلى شەرقىي رىم ئەلچىسى ئولۇمپىئودوروسنىڭ قاراتوننىڭ ئوردىسىغا بارغانلىقى ھەققىدىكى مەنبەلەر مەلۇم. قاراتوننىڭ ئايبارس، مۇنجۇق، رۇگا ۋە ئوكتار ئىسىملىك تۆت ئوغلى بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇنجۇق بالدۇرلا ئۆلۈپ كەتكەن.

مىلادىيە 422-يىلى قاراتون ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئورنىغا چوڭ ئوغلى رۇگا ئىمپېراتور بولغان. رۇگا ئىنىسى ئايبارسنى «سول قول بىلگە خان» ۋە ئوكتارنى «ئوڭ قول بىلگە خان» ئەملىگە قويۇپ، ئۇلارنى ھۇن ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىغا خان قىلىپ سايلىغان.

رۇگا تەختكە چىققاندىن كېيىن، شەرقىي رىم ھۇن ئىمپېرىيىسىگە مەخسۇس تەيىنلەنگەن جاسۇسلارنى ۋە تەشۋىقاتچىلارنى ئەۋەتىپ، ھۇن قوشۇنىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە ۋە ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ھۇن ئىمپېرىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا كۈچكۈرتكەن. شەرقىي رىم بۇ ئارقىلىق ھۇنلارنى ئىچكى قىسىمدىن غۇلىتىپ تاشلىماقچى بولغان.

شــەرقىي رىـمنىـڭ بۇ سىرۇيقەسـتـىنى سـېزىپ قېلىپ،
قاتتىق غەزەپلەنگەن رۇگا مىلادىيە 422-يىلى ھۇن
قوشۇنىنى باشلاپ شــەرقىي رىـمنىـڭ بالقاندىكى
ئۆلكىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايلارنى بېسىۋالغان.
شــەرقىي رىم ھۇنلارغا تەڭ كېلەلمەي تىنىچلىق
ئورنىتىشنى تەلەپ قىلغان. رۇگامۇ شــەرقىي
رىمنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان. نەتىجىدە، شــەرقىي
رىم ھۇنلارنىڭ تەلىپىنى شــەرتسىز قوبۇل قىلىپ،
ھەر يىلى ھۇنلارغا باج سۈپىتىدە 350 لىرا ئالتۇن
.②تاپشۇرۇشقا قوشۇلغان
[align=justify]
ھۇنلاردىن قاتتىق دەككىسىنى يەپ ناھايىتى
كۆپ باج تاپشۇرۇشقا مەسئۇل بولغان شــەرقىي رىم
ئىمپېرىيىسى، مىلادىيە 423-يىلى غەربىي رىم
ئىمپېرىيىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئۈچۈن
قوشۇن ئەۋەتكەن. غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى بۇ
قېتىم يەنە ھۇنلاردىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر
بولغان. رۇگانىڭ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن
بىلەن ياردەمگە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن شــەرقىي
رىم قوشۇنى، ئۇرۇشقا كىرمەستىنلا ئالدىراپ-
تېنەپ چېكىنىپ كەتكەن. گەرچە، بۇ قېتىم زور
ئۇرۇش پارتىلىمىغان بولسىمۇ، لېكىن رۇگا شــەرقىي
رىمدىن بۇ قېتىمقى يۈرۈشىنىڭ ھەربىي
چىقىملىرىنى تولۇق تۆلىتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن
ھۇنلار غەربىي رىمنى يەنە بىر قېتىم ھالاكەتتىن
قۇتقۇزۇپ قالغان. شــەرقىي رىم بولسا ھۇنلارغا قارام
.دۆلەتكە ئايلانغان
شــەرقىي رىم تارىخچىسى پىرىسكوسىنىڭ
مەلۇماتىغا قارىغاندا، شــەرقىي رىم ئىمپېراتورى
تېئودوروس ھۇنلار بىلەن يامانلىشىپ قېلىشتىن
قورقۇپ، يىللىق باجنى ۋاقتى-ۋاقتىدا، بەلگىلەنگەن
مىقداردا تاپشۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا
ھۇنلارغا تەۋە مىللەتلەرنى ئاستىرتتىن

كۆچكۈرتۈش ھەرىكىتىنى زادىلا توختاتمىغان.
شۇڭا رۇگا تېئودوروسنىڭ بۇ يامان نىيىتىنى
بەربات قىلىش ئۈچۈن، شەرقىي رىمنىڭ ھۇن
ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى مىللەتلەردىن
مۇئاشلىق ئەسكەر قوبۇل قىلىشنى ۋە شەرقىي
رىم سودىگەرلىرىنىڭ ھۇن تۇپرىقىدا ئەركىن سودا
قىلىشنى چەكلىگەن. رۇگا يەنە تېئودوروس نى
شەرقىي رىمغا قېچىپ بارغان ھۇن دۆلەت
ئەمەلدارلىرىدىن ئاتاقام بىلەن مامانىڭ ئوغۇللىرىنى
ۋە باشقا ھۇن قاچاقلىرىنى دەرھال ئۆتكۈزۈپ
بېرىشكە زورلىغان. ئىلاجسىز ئەھۋالدا قالغان
تېئودوروس ھۇنلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ،
كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن، مىلادىيە 434-يىلى بىر
ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ھۇن ئىمپېرىيىسىگە
ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى يېتىپ كەلگەن چاغدا،
رۇگا ئالەمدىن ئۆتۈپ ئورنىغا مۇنجۇقنىڭ ئوغلى
ئاتتىلا ھۇن تەختىگە چىققانىدى. شەرقىي رىم
رۇگادىن ئىبارەت بۇ كۈچلۈك رەقىبىدىن قۇتۇلغىنىغا
ناھايىتى خوش بولغان. شۇ ۋاقىتتىكى خىرىستىئان
دىنىي ئېپىسكوپى پىروكۇلۇس چېركاۋدا «تەڭرى
تەقۋادار تېئودوروسنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلىپ،
شەرقىي رىم ئۈستىدىكى تەھدىتنى
دەپ ۋەز ئېيتقان. لېكىن، بۇ چاغدا ③،«يوقاتتى
تېئودوروس يېڭىدىن تەختكە چىققان
ئاتتىلانىڭ، شەرقىي رىم ئۈچۈن رۇگادىنمۇ بەكرەك
قورقۇنچلۇق كۈچ ئىكەنلىكىنى ئويلاپمۇ
باقمىغانىدى.

[align=justify] ________________

ۋاكزى: «ئاتىللا ۋە ھۇنلار»، ① [align=justify]
تۈركچە، 82-بەت

سىزاكىس: «ھۇنلار»، ② [align=justify]
تۈركچە، 165-بەت

ئالزىم: «ئاتتىلا»، تۈركچە، 133-بەت ③.

Powered by DiY-Page 5.3.1 © 2005-2009